

CECI N'EST PAS UNE PYRAMIDE...

Een eeuw Belgisch archeologisch onderzoek in Egypte

PEETERS
LEUVEN
2012

CECI N'EST PAS UNE PYRAMIDE... Een eeuw Belgisch archeologisch onderzoek in Egypte

Met bijdragen van:

Laurent Bavay, Michèle Broze, Jean-Michel Bruffaerts, Marie-Cécile Bruwier, Wouter Claes, Erhart Graefe, Dirk Huyge, Dimitri Laboury, Luc Limme, Claude Obsomer, René Preys, Ilona Regulski, Inge Uytterhoeven, Philip Van Peer, Pierre M. Vermeersch, Harco Willems, Jean Winand

Coördinatie en eindredactie:

Laurent Bavay (ULB), Marie-Cécile Bruwier (Musée royal de Mariemont), Wouter Claes (KMKG), Ingrid De Strooper (Belgische Ambassade in Cairo)

Vertalingen:

Laurent Bavay, Raymond Bavay, Marie-Cécile Bruwier, Wouter Claes, Ingrid De Strooper, Liliane El Khoury, Luc Limme, David Lorand, Hugo Stevens, Isabelle Therasse

Grafisch ontwerp en vormgeving:

Anja Stoll, *Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine), Université libre de Bruxelles*
Boekomslag: Nathalie Bloch (CReA-Patrimoine)

Uitgever:

PEETERS, Bondgenotenlaan 153, 3000 Leuven

ISBN : 978-90-429-2693-6

Wettelijk depot D/2012/0602/83

Dit boek kwam tot stand met de steun van de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken,
Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

Inhoud

Voorwoord van de Heer Didier Reynders Vice-Eerste Minister en Minister van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Europese Zaken	7
Foreword of Dr. Mustafa Amin Secretary General of the Supreme Council of Antiquities, Cairo, Egypt	9
Inleiding van de Heer Bruno Nève de Mévergnies Ambassadeur van België in Cairo	11
Kaart van Egypte	13
Chronologie van het Oude Egypte	15
Van Oude en nieuwe Belgen in Egypte	16
Dirk Huyge Conservator prehistorisch en vroegdynastisch Egypte, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
Harco Willems Gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven	
Jean Capart, pionier van de Belgische opgravingen in Egypte	20
Jean-Michel Bruffaerts Doctorandus in de geschiedenis	
El-Hosh en Qurta: De oudste Egyptische kunst op het spoor	32
Dirk Huyge	
Wouter Claes Licentiaat in de archeologie, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
Elkab na Capart: Van prehistorische kampeerplaats tot Grieks-Romeinse nederzetting	46
Dirk Huyge	
Luc Limme Ereconservator van de Egyptische verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
In de entourage van de Farao. Kunst en archeologie in de Thebaanse necropool	62
Laurent Bavay Docent aan de <i>Université libre de Bruxelles</i>	
Dimitri Laboury <i>Maître de recherches</i> van het <i>Fonds de la Recherche Scientifique (FR.S.-FNRS)</i> ; Docent aan de <i>Université de Liège</i>	
Archeologisch onderzoek in Luxor, Assassif (1970-1992) door het Comité voor Belgische Opgravingen in Egypte	80
Erhart Graefe Professor emeritus aan de <i>Westfälische Wilhelms-Universität Münster</i>	
De Belgische epigrafische activiteit in de tempel van Karnak	92
Jean Winand Gewoon hoogleraar aan de <i>Université de Liège</i>	
Michèle Broze <i>Maître de recherches</i> van het <i>Fonds de la Recherche Scientifique (FR.S.-FNRS)</i> , <i>Université libre de Bruxelles</i>	
René Preys Gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven; Onderwijsverantwoordelijke aan de <i>Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur</i>	

Het epigrafische en archeologische project in de Romeinse tempel van Shanhūr Harco Willems	106
Het <i>Belgian Middle Egypt Prehistoric Project</i> van de Katholieke Universiteit Leuven Pierre M. Vermeersch Professor emeritus aan de Katholieke Universiteit Leuven; lid van de Klasse der Wetenschappen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten Philip Van Peer Professor aan de Katholieke Universiteit Leuven	114
De opgravingen van de Katholieke Universiteit Leuven in de regio van Dayr al-Barshā Harco Willems	126
De <i>Hawara 2000 Survey</i> (KU Leuven): Een Fajoemisch necropooldorp in kaart gebracht Inge Uytterhoeven Doctor in de archeologie, Katholieke Universteit Leuven	148
Memfis (Kom Tuman) Claude Obsomer Professor aan de <i>Université catholique de Louvain</i> en de <i>Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur</i>	160
De 2 ^{de} Dynastie: Vergeten en begraven in Saqqara Ilona Regulski Doctor in de egyptologie; Post-doctoraal onderzoeker bij de <i>Alexander-von-Humboldt-Stiftung, Freie Universität Berlin</i>	168
“Op zoek naar de tempel van Cleopatra”. Opgravingen van het Koninklijk Museum van Mariemont in Alexandrië Marie-Cécile Bruwier Wetenschappelijk directeur van het <i>Musée royal de Mariemont</i>	178
Het Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth en het Nederlands-Vlaams Instituut in Cairo	189
Fotoverantwoording	191

Jean Capart, pionier van de Belgische opgravingen in Egypte

Jean-Michel Bruffaerts

Men zou dus kunnen wensen dat België beslist om, in navolging van wat andere landen al sinds lange tijd doen, een wetenschappelijke expeditie naar Egypte te zenden om opgravingen uit te voeren en rijke en kostbare collecties mee naar Brussel te brengen. Op dit ogenblik is er geen enkele hoop dat deze wens zal worden gerealiseerd¹.

De man die in 1897 deze regels neerschreef heet Jean Capart². Al op de leeftijd van 20 jaar lest hij zijn passie voor het oude Egypte door als vrijwilliger te werken in de Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst te Brussel (het "Jubelparkmuseum")³. Op het einde van de 19de eeuw is de egyptologie, zeker in België, nog een schone slaapster met Jean Capart, die zich had voorgenoemen de kleine collectie Egyptische oudheden van het museum op orde te stellen, als de prins die haar doet ontwaken⁴. Na in 1898 een doctoraat in de rechten aan de Universiteit van Brussel te hebben behaald, studeert hij egyptologie in Leiden, Bonn, Londen en Parijs. Nadat hij heeft ontdekt dat het er in het buitenland veel beter aan toe gaat, maakt hij aanhoudend zijn beklag over de "armoede" van het Jubelparkmuseum waarvan "de kredieten absoluut ontoereikend zijn om zijn eigen opgravingen te organiseren". Hij wordt een trouwe volgeling van de Britse egyptoloog William Flinders Petrie en overtuigt de Belgische overheid om zich aan te sluiten bij een systeem van inschrijvingen dat was opgezet

door het *Egypt Exploration Fund* en enkele andere Britse verenigingen voor opgravingen. Op die manier zal hij erin slagen om elk jaar, tegen een zeer lage prijs, een aantal Egyptische oudheden te verwerven. Gesterkt door deze eerste successen wordt Capart in januari 1900 benoemd tot adjunct-conservator van het Jubelparkmuseum. De volgende winter, wanneer hij voor het eerst Egypte bezoekt, zegt zijn andere mentor Gaston Maspero, directeur-generaal van de Oudheidkundige dienst, dat dit land archeologisch gesproken "quasi onaangeroerd is!"⁵. Hij maakt er zijn credo van.

Er zal echter nog veel water onder de bruggen van de Nijl vloeien alvorens hij zijn ontdekkingsreizigerhelm en beenkappen kan aanrijgen. In 1905 overtuigt hij de Belgische ingenieur Edouard Empain om een Egyptische

Fig. 1. Jean Capart te Giza, 1907.

Fig. 2. Saqqara, 1905-1906. Vrijleggen van de mastaba van Neferirtenef.

mastaba aan België te schenken. Daarop begeeft hij zich samen met Dr. Charles Mathien, één van zijn studenten aan de Universiteit van Luik⁶, naar de necropool van Saqqara om er zelf één uit te kiezen. Nadat hij er eerst verschillende weigert, laat hij uiteindelijk zijn keuze vallen op de mastaba van Neferirtenef (5de dynastie) die op 13 december 1905 door zijn collega James Quibell werd blootgelegd⁷.

Terwijl de mastaba van Neferirtenef in de lente van 1906 een opvallende entree maakt in het Jubelpark, stelt Empain aan Capart voor om naar Egypte terug te keren, ditmaal om er zich van te verzekeren dat Heliopolis, de nieuwe stad die Empain aan de rand van Cairo aan het bouwen is, geen antieke monumenten zou bedekken. Om hem te overreden belooft Empain de Egyptische oudheden aan het museum te schenken. Hij voorspelt dat de opgravingen te Heliopolis, los van enige resultaten, zullen bijdragen tot *“het versterken van het prestige van België in Egypte en ervoor zullen zorgen dat België*

evenwaardig wordt aan de andere grote machten die in dit land opgravingen uitvoeren”. Van januari tot maart 1907 verblijft Capart in de woestijn van Abbassia in het gezelschap van Dr. Mathien, Fernand Mayence (klassiek filoloog aan de Universiteit van Leuven) en een hele rits arbeiders waarvan het aantal varieert tussen 138 en 250. De verwachtingen zijn hoog gespannen. Capart schrijft: *“ik ben ervan overtuigd dat de opgravingen zullen bijdragen tot een aanzienlijke uitbreiding van onze archeologische collecties”*. Helaas, onder invloed van verschrikkelijke weersomstandigheden draait de missie al vlug uit op een ware nachtmerrie. Nadat hij heeft aangetoond dat er op de aangeduide plaatsen niets te vinden was, geeft Capart teleurgesteld op. *“Slechte jager”* schrijft hij over zichzelf. Eugene van Overloop, toenmalig hoofdconservator van de Musea, vat de expeditie als volgt samen: *“het is dus een fiasco op het vlak van de opgravingen maar niettemin een bevestiging van België op een terrein waar het voordien en tot op vandaag werd genegeerd.”*

Fig. 3. Belgische opgravingen te Heliopolis, 1907.

In weerwil van deze gedeeltelijke mislukking stelt Maspero aan Capart voor om deel te nemen aan de internationale campagne voor de redding van Nubië. Hij biedt hem meer bepaald aan te proeven van één van de “beste stukken van de Nubische taart”: Ibsamboul (Aboe Simbel). Capart aanvaardt maar in december 1907, enkele dagen voor zijn vertrek, wordt alles geannuleerd. Waarom? Niemand die het weet want onmiddellijk wordt door de Belgische autoriteiten het bevel uitgevaardigd “om de sluier van de vergetelheid te werpen over deze ongelukkige affaire.” Het bevel wordt door iedereen gerespecteerd, met inbegrip van Capart. Na dit intermezzo zet de stichter van de Belgische egyptologie zijn carrière voort. Hij verdeelt zijn tijd tussen zijn studiereizen, lezingen, onderwijs aan de universiteit, publicaties en zijn werk in de Koninklijke Musea van het Jubelpark waarvan hij in 1912 secretaris wordt en later, in 1925, de hoofdconservator. Van opgraven is er echter vanaf de Eerste Wereldoorlog en tot aan het begin van de jaren '20 geen sprake meer.

Onder invloed van het enthousiasme en de emoties van een reis die hij in Egypte maakt in het gezelschap van de Belgische koningin, legt hij in februari-maart 1923 de basis van wat op 1 oktober van hetzelfde jaar de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth zal worden⁸. De ESKE, waarvan hij de eerste directeur wordt, stelt zich als doel: “het egyptologisch onderzoek in België te bevorderen”. Gesterkt door haar nauwe banden met de Bibliotheek Oudheid van het museum – één van de rijkste ter wereld – zal de Stichting in het interbellum een grote faam genieten, een faam die de Belgische en Europese landsgrenzen ver overstijgt. In 1930 en 1935 organiseert ze een “Egyptologische week” waarin alle specialisten in het domein zich in Brussel verzamelen. Ze speelt ook een leidende rol in de organisatie van het 20ste Congres der Oriëntalistes dat in 1938 onder het voorzitterschap van Capart in Brussel wordt gehouden. Bovendien richt ze haar eigen uitgeverij op en publiceert ze vanaf 1925 het tijdschrift *Chronique d’Egypte*. Het is een tijdschrift dat door vele egyptologen wordt omschreven als “één van de kostbaarste en snelste egyptologische en papyrologische informatiebladen in de Franse taal.” In haar statuten staat

verder dat de ESKE “de deelname aan opgravingen in de Nijlvallei zal bevorderen”⁹. Dit betekent voor Capart echter niet dat zijn medewerkers verplicht zijn om hun eigen opgravingen uit te voeren: “er is zelfs geen zweem van gelatenheid wanneer we het opgraven aan anderen overlaten”¹⁰.

Gelatenheid? Opgave? Niets van dit alles, want in december 1923 onderneemt de ESKE – in het geheim weliswaar – een eerste opgravingscampagne waarbij de streek van Sheikh Fadl (Midden-Egypte) onderzocht wordt. Volgens bedoeïenen bevinden zich hier de resten van het graf van een zekere “koning Batlos uit de Romeinse tijd” (overigens volslagen onbekend!) en een ondergrondse begraafplaats die een veertigtal graven van prinses en priesters uit de 1ste tot de 9de dynastie zouden moeten bevatten. In januari 1924 geeft de *Service des Antiquités de l’Egypte* (SAE) via Pierre Lacau, de opvolger van Maspero, de officiële toestemming voor de opgravingen. Capart neemt daarop koningin Elisabeth in vertrouwen: “ik durf me niet laten verleiden tot grote dromen, maar de situatie ziet er veelbelovend uit (...). Ik heb er vertrouwen in want ik heb de indruk dat het mooie sprookje dat een jaar geleden begon nog enkele nieuwe ontwikkelingen in petto heeft die gunstig zijn voor de Musea en de Belgische wetenschap.” Aangezien hij zelf Brussel niet kon verlaten, vaardigt hij zijn assistente Marcelle Werbrouck af naar Sheikh Fadl. Zij wordt kort daarop vergezeld door Henri Naus Bey, voorzitter van de ESKE en directeur-generaal

Fig.4. Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Objecten afkomstig van de Belgische opgravingen te Sheikh Fadl.

van de *Société Générale des Sucrieries et de la Raffinerie d'Égypte*. Er worden simultaan drie sleuven geopend op beide zijden van de Nijl. Ze ontdekken er constructies uit de Romeinse tijd, de resten van een graf uit het Oude Rijk en enkele kleinere oudheden. Ze slagen er echter niet in om de verhoopde graven te ontdekken. Overtuigd van het feit dat ze zijn bedot en bestolen door hun tipgevers, zetten ze de opgravingen stop. Een akkoord tussen Capart en Lacau levert de ESKE de volgende objecten op: *“een mummiekist in aardewerk, het onderstuk van een houten mummiekist, twee kleine mummies, een terracotta kruik, 38 kleine stukken en een hoop diverse brokstukken, de bodem van een kruikje en... een hele hoop stof.”*¹¹. Het zij zo, de ESKE oogst bijna uitsluitend stof. Maar ze is er tevreden over. *“De opgravingen”*, schrijft Naus aan Capart, *“waren zeer moeilijk en weinig succesvol, maar ze hebben ons geleerd hoe we ons in de toekomst moeten organiseren. In dat opzicht heb ik geen spijt van deze eerst poging. Voor de rest was het erg mooi en een wetenschapper moet geduldig zijn en doorzettingsvermogen tonen.”*

Sheikh Fadl is het voorspel voor een nieuwe activiteit voor de ESKE. Het leidde niet naar een pad vol eer en glorie maar gaf de Stichting toch het idee dat ze in plaats van deel te nemen aan buitenlandse opgravingen ook zelf een terrein konden kiezen en een ploeg opgravers het veld insturen.

Tussen 1924 en 1926 voert Baudouin van de Walle op vraag van Jean Capart enkele prospecties uit in Kom Ombo, Shagog en Tahta. Telkenmale is er sprake van *“schatten”* maar, telkenmale, wordt er niets gevonden... tenzij misschien enkele stalactieten! Op uitnodiging van de Franse egyptoloog Georges Foucart, wil Jean Capart zelfs een *“Thebaans huis”* oprichten te Luxor. Dit *“huis”* zou beheerd worden door de EGKE en het *Institut français d'archéologie orientale* (IFAO). Uiteindelijk zal dit project het levenslicht niet zien en uit vrees de aandacht van de SAE op te wekken, wordt besloten om niet langer over deze *“hete”* onderwerpen te spreken.

Dit stilzwijgen is er de oorzaak van dat de opgravingen en prospecties die de Belgen tot het midden van de jaren '20 op diverse plaatsen in Egypte hebben uitgevoerd uit

het collectieve geheugen zijn gewist. Met de opgravingen te Tell Heoe (Midden-Egypte) zal het anders lopen¹².

Van 14 tot 20 februari 1927 onderzoeken Capart, Werbrouck, van de Walle en een twintigtal arbeiders in de Libische woestijn de resten van een kapel die is opgedragen aan Osiris Ibis: de vloerbedekking, versierde blokken waarop een processie van beschermgoden en libatiescènes is afgebeeld en fragmenten van registers met offerandeformules. Ze onderzoeken ook een graf dat in de rotsen is uitgehouwen en ontdekken daar een 200-tal grote vazen die gevuld zijn met mummies van ibissen en andere roofvogels. Proefopgravingen op een aangrenzend plateau leveren een graf uit het Middenrijk op waarin ze een halsketting van geëmailleerde parels, versierd met een zegel in de vorm van een kikker en enkele objecten uit gebakken klei vinden. Bij de verdeling van de oudheden behoudt de SAE de halsketting en twee figurines. De ESKE ontvangt zes figurines en twee offerandeobjecten. De oogst is niet erg groot. Dat weerhoudt Jean Capart er echter niet van om de pers op de hoogte te brengen: *“voor de eerste maal zijn de Belgen erin geslaagd de collecties van het grote museum in Cairo te verrijken. Daarom zijn de opgravingen te Tell Heoe een mijlpaal in de geschiedenis van de Belgische egyptologie.”* Een negatieve kanttekening: de *Egypt Exploration Society* stelde het niet erg op prijs dat de ESKE ook begon op te graven. *“Onze Engelse vrienden vergissen zich wanneer ze onze Stichting als een concurrent beschouwen,”* repliceert Jean Capart wanneer hij zich naar Londen begeeft om

Fig. 5. Belgische opgravingen te Tell Heoe, 1927: de kruiken.

de vriendschapsbanden terug aan te halen¹³. Uiteindelijk vergeven de Engelsen hem zijn stoutmoedigheid en verlenen hem zelfs de titel van *Honorary Vice President of the Egypt Exploration Society*.

Aan het begin van de jaren '30 bevindt de stichter van de Belgische egyptologie zich op het hoogtepunt van zijn glorie. Meer dan ooit geeft hij lezingen in de vier uithoeken van de wereld. Hij is tevens corresponderend of effectief lid van een hele reeks wetenschappelijke verenigingen: van het *Institut égyptien* te Cairo tot het *Institut de France*, over de *British Academy* en het *Institut oriental* te Praag. Hij weigert de post van directeur-generaal van de *Service des Antiquités de l'Égypte*, maar aanvaardt de functie van *Advisory Curator* van het Brooklyn museum te New York en, later, ook die van eerste voorzitter van de *Association Egyptologique Internationale*. Dat alles in combinatie met zijn functies als hoofdconservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (1925-1942) en directeur van de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth (1923-1947). Rest nog de vraag of België haar ervaringen op het gebied van opgraven wil uitbreiden. Capart is er meer en meer van overtuigd dat er naar een hogere versnelling moet worden overgeschakeld: *“het is van belang dat ons land een meer beduidende plaats gaat innemen dan vandaag de dag het geval is in het uitvoeren van opgravingen en wetenschappelijke expedities in het buitenland.”*¹⁴ De economische conjunctuur van de eerste helft van de jaren '30 strooit helaas roet in het eten. Hij bestudeert nog enkele projecten, opgesteld door zijn zoon Paul die in Egypte leeft, maar hij drukt hem op het hart zeer op zijn hoede te zijn voor de “vertrouwelijkheden” van de autochtonen die volgens hem recht uit een oude Arabische grimoire komen, de *Livre des Perles enfouies et du mystère précieux au sujet des indications des cachettes, des trouvailles et des trésors...* Betekent dit dat de Belgische egyptologie opnieuw gaat inslapen? Niets van dit alles, haar prins droomt al van de volgende etappe: ElKab.

Het is 1930 wanneer Jean Capart voor de eerste maal in zijn leven ElKab (Necheb) ontdekt. Een kwart eeuw vroeger, in 1905, had hij slechts van ver een glimp van

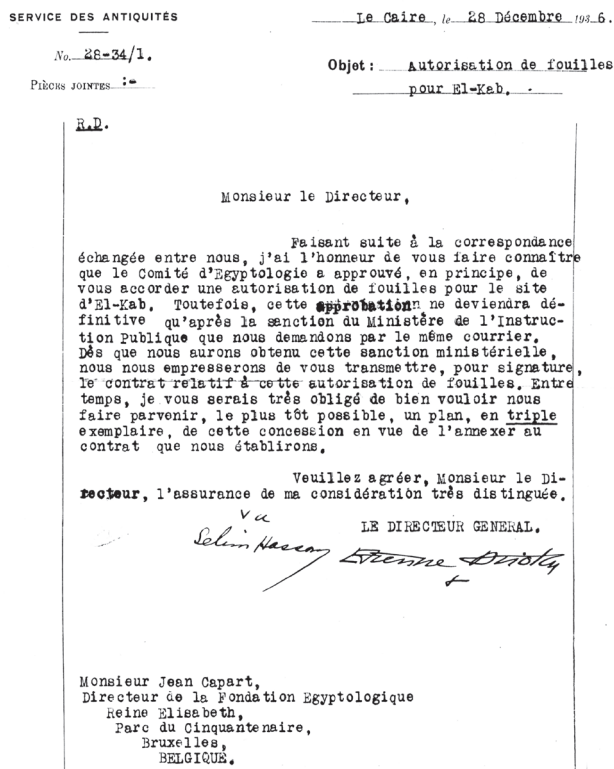

Fig. 6. Brief van de *Service des Antiquités de l'Égypte* aan Jean Capart waarin de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth de toestemming krijgt voor de opgravingen te ElKab, 28 december 1936.

de grote omheiningmuur van de antieke stad, gelegen op de oostelijke oever tussen Esna en Edfoe, kunnen opvangen. Sindsdien, nadat hij had ontdekt welke rol ze heeft gespeeld in de religieuze geschiedenis van Egypte van de prehistorie tot in de Grieks-Romeinse periode, laat deze site hem niet meer los. Gedurende twee dagen, op 13 en 14 februari 1930, brengt hij een uitgebreid bezoek aan ElKab. Hij blijft rondhangen bij de ruïnes van de tempels, opgedragen aan de gierengodin Nechbet en haar gemaal, de baviaangod Thot, de rotsgraven van het Oude Rijk, de tempel van Amenhotep III (18de dynastie), de rots die bedekt is met prehistorische graffiti en exvoto's uit de 6de dynastie en die bekend staat onder de naam “gierenrots”, een Ptolemaïsche tempel en bij een ander klein tempeltje dat is opgedragen aan Thot. Hij wordt letterlijk verliefd. *“Ik dacht niet dat ElKab het zo waard was om een bezoek aan te brengen,”* vertrouwt hij zijn dagboek toe¹⁵. Enkele weken later, op 27 maart 1930 wanneer hij terug is op de site, ditmaal in het gezelschap

Fig. 7. Elkab, tempel van Nechbet (oostelijke poort), februari 1937. Jean Capart (centraal) geeft het startsein voor de Belgische opgravingen te Elkab.

van koningin Elisabeth, verklaart hij: *“mevrouw, als de Stichting er op een dag de middelen voor heeft, dan is het hier dat ik zou willen werken!”*

Drie jaar later herhaalt hij in Brussel dezelfde woorden maar deze keer aan een rijke Amerikaan van Mexicaanse origine die hij in 1928 in New York had leren kennen. Vanaf dat moment gaat deze man een rol spelen die vergelijkbaar is met de rol die Lord Carnarvon jaren eerder voor Howard Carter heeft gespeeld. Ofschoon hij er steeds op stond anoniem te blijven, is tijd nu aangebroken om de identiteit te onthullen van deze *“vriend van de ESKE”*, deze *“generieuze anonieme mecenas”* aan wie Capart zo vaak heeft gealludeerd zonder hem te verraden. Hij heet Marius de Zayas Enriques (1880-1961) en is één van de meest markante figuren uit de geschiedenis van de Amerikaanse kunstwereld van de 20ste eeuw. Onder invloed van zijn vriendschap met Capart vormt de Zayas zijn kasteel Rivoiranche in de buurt van Grenoble om

tot een soort van Highcleere Castle, waar verschillende projecten die de Belgische egyptologie aanbelangen vorm krijgen. Het is daar dat hij op 8 augustus Capart aanschrijft en hem voorstelt om het Egyptische grafveld van Elkab op te graven. Wanneer dit voorstel Capart bereikt, is hij in New York en het is in zijn dagboek dat we zijn eerste reactie hierop terugvinden: *“Wat? Dit valt als een geschenk uit de hemel. (...) Laten we deze kans met 2 handen grijpen... maar ik ben er even ‘groggy’ van om het in de taal van een bokser te zeggen.”*¹⁶ Dit is het begin van erg lange en moeilijke onderhandelingen tussen de ESKE en het *Comité d’égyptologie* van de Egyptische overheid waarbinnen Capart zowel een dierbare vriend (de nieuwe directeur generaal van de SAE, Etienne Drioton) als een geducht vijand (de onderdirecteur van de SAE, Selim Hassan) telt. Naast een hoop andere voorwaarden eisen de Egyptenaren dat de Belgen hun opgravingen over een langere termijn plannen. Daarop overtuigt Capart de

Zayas ervan om minstens vier campagnes van elk £ 1.000 te financieren. Op 28 december 1936 verkrijgt de ESKE de concessie te Elkab. *“We zien de toekomst kalm en met vastberadenheid tegemoet,”* schrijft Capart daarop aan zijn mecenas. *“Ik had mijn droom om ooit echte opgravingen in Egypte uit te voeren al in een hoekje geklasseerd. Blijkbaar hebt u een connectie met de Voorzienigheid om een dergelijke nieuwe impuls te kunnen geven. En, aangezien ik een ‘happy man’ ben, ben ik geneigd te geloven dat deze onderneming het algemeen belang zal dienen.”*

Tijdens de tweede helft van januari 1937 installeert de eerste Belgische missie, samengesteld uit Jean Capart, Arpag Mekhitarian, Marcelle Werbrouck, Eléonore Bille-De Mot, Violette Verhoog en de architect Jean Stiénon, zich te Elkab in een magistraal huis dat gebouwd is op een rotsige uitloper tussen de Nijl en de woestijn: het Somers Clarke huis. Op 9 februari 1937 richt Capart zich met enige fierheid tot koningin Elisabeth: *“Sinds 2 dagen*

wappert de Belgische vlag op het terras van het Somers Clarke huis, hoofdkwartier van de missie. Het is een nieuwe pagina in de geschiedenis van de Egyptologische Stichting!” 75 jaar later is het Somers Clarke huis nog steeds de uitvalsbasis van de Belgische opgravingen in de regio.

Tijdens de eerste campagne, die plaats vond van februari tot maart 1937, wordt de esplanade van de tempels van Nechbet en Thot blootgelegd. Capart wil niet alleen een theoretisch programma uitvoeren maar voelt ook de morele verplichting om reële wetenschappelijke informatie te vergaren. Te midden van de ruïnes overvalt hem een moment van angst. *“Zijn we niet te laat gekomen?”* vraagt hij zich af. De volledige site wordt vrij gelegd, het puin wordt geruimd en de granieten en kalkstenen blokken die als obstakels in de weg liggen, worden afgevoerd. Nadat het terrein is schoongemaakt, wordt een nauwkeurig plan van de tempels en de ondergrondse crypten opgesteld. Heeft Capart de

Fig. 8. Brussel, 1937. Het opgravingssteam van Elkab buigt zich over een plan van de site. Van links naar rechts: Jean Stiénon, Arpag Mekhitarian, Marcelle Werbrouck, Eléonore Bille-De Mot en Jean Capart

ambitie om oudheden te ontdekken voor het Jubelpark? Hijzelf beweert van niet: *“De Stichting heeft alleen een wetenschappelijke interesse in de geschiedenis van El Kab en houdt zich weinig bezig met het feit of we er al dan niet museumobjecten zullen vinden. El Kab is één van die sites die nog niet alles heeft gegeven waarop men had gehoopt. We zouden alle mogelijke informatie willen verzamelen met het oog op een algemene publicatie”*¹⁷. Niettemin worden er verscheidene objecten gevonden waaronder een leeuw die door Seti I werd opgedragen aan “Horus die het kwaad afweert”, sfinxen, een koningsbuste van Amenhotep II in roze graniet, een grote vogel in wit marmer (een feniks?), een zandstenen blokbeeld van een schrijver, een beeldje van een gier, munten, terracotta lampen, verscheidene architecturale fragmenten en bas-reliëfs met inscripties etc. De eerste campagne te Elkab eindigt in maart 1937. Deze campagne en ook de volgende zullen het onderwerp uitmaken van talrijke lezingen en publicaties¹⁸.

In januari 1938 gaat in Elkab, nog steeds onder de leiding van Jean Capart, een tweede campagne van start. Het team is licht gewijzigd en geniet opnieuw de financiële steun (25.000 BF) van de Belgische overheid.

Fig. 9. Elkab, 1937.
Crypte A onder het
heiligdom van Nechbet.

Het onderzoek wordt uitgebreid naar de volledige zone binnen de omheiningmuren van de tempel en ditmaal wordt er ook in de diepte gewerkt. *“We hebben de patiënt voldoende schoongemaakt om hem te kunnen openen,”* kondigt Capart aan¹⁹. De bedoeling is een duidelijk zicht te krijgen op de verschillende opeenvolgende constructielagen en de uitgangshypothese te verifiëren, die stelt dat de farao’s uit het Nieuwe Rijk de tempel bouwden op constructies van farao’s uit het Middenrijk, die op hun beurt gebruik maakten van bouw materiaal dat uit het Oude Rijk dateert. In het heiligdom legt hij verschillende crypten bloot. Een ervan bevat een rituele tekst en een reeks mythologische scènes met een uitzonderlijk karakter uit de tijd van Psammetichus I. Deze teksten zullen hem belangrijke elementen opleveren voor de studie van de religies van Elkab²⁰. Binnen de omheining van de tempel wordt bovendien een Grieks-Romeins dorp blootgelegd. Capart sluit de opgraving in de tweede helft van maart 1938.

Op dat moment hoopt hij nog om het volgende jaar verder te kunnen werken. Hij moet echter het einde van de Tweede Wereldoorlog afwachten vooraleer hij naar Egypte kan terugkeren. Van dan af worden de opgravingen in Elkab niet meer louter beschouwd als een onderneming van de ESKE onder de auspiciën van Belgische overheid maar als een echt Belgisch project waarvan de overheid de uitvoering en de wetenschappelijke verantwoordelijkheid aan de ESKE en haar directeur toevertrouwt. Als inleiding op de derde campagne (november 1945-februari 1946) onderzoeken de Belgen met de steun van het FNRS de piramide van Kola die op de andere Nijloever is gelegen, op slechts enkele kilometers van Elkab. Capart hoopt dat deze *“mysterieuze piramide”* hem *“geschiedkundige documenten van grote waarde”* zal opleveren. Hij verwacht er een graf aan te treffen dat *“hoogstwaarschijnlijk intact”* zal zijn en dat misschien toebehoort aan *“één van de koningen van Hierakonpolis die samen met Menes een uniek bestuur in Egypte hebben gecreëerd.”* Hij vindt er helaas nooit de ingang van...

Te Elkab zelf wijzigt Capart zijn plannen. Ten gevolge van een gebrek aan materiaal en de afwezigheid van

een architect moet hij voorlopig afzien van een verdere verkenning van de ondergrond van de faraonische tempels. Om zichzelf op te beuren legt hij de oude staatsweg bloot die de verbinding vormde tussen de tempels en een kade waarvan de ruïnes nog zichtbaar zijn aan de oevers van de Nijl. Langs deze weg ontdekt hij een monument in leemtechels uit de Romeinse periode, dat hij identificeert als een oud versterkt klooster. In dit gebouw zijn verschillende gegraveerde en versierde blokken ingewerkt die afkomstig zijn van de tempels. Er wordt ook een indrukwekkende bronzen muntschat aangetroffen. Niet ver daarvandaan legt hij de fundering bloot van een imposante pyloon uit de Ptolemaïsche periode. Deze pyloon is volgens Capart de hoofdingang tot het heilige domein van de godin Nechbet. Deze vondst overtuigde hem van *“het belang van de godin wier temenos even groot is als die van Amon van Thebe.”*

Op 9 februari 1946 neemt hij afscheid van Elkab met het gevoel zijn plicht volbracht te hebben. *“Deze campagnes,”* vertrouwt hij zijn naasten toe, *“hebben deze site zeker niet uitgeput maar slechts haar rijkdom aangetoond. (...) Nu kunnen we bevestigen dat we kostbare resultaten hebben geboekt. Anderzijds moeten we nu ook beslissen of we ons na dit pionierswerk eervol terugtrekken en de site overlaten aan anderen die over meer middelen beschikken.”*

Daarop verlaat hij Egypte om er nooit meer terug te keren. Een jaar later, op 16 juni 1947, overlijdt op 70-jarige leeftijd de geleerde die model heeft gestaan voor en gepopulariseerd werd via beroemde stripverhaalfiguren (Dr. Grossgrabenstein uit *Het Mysterie van de Grote Piramide* en professor Bergamot uit *Kuifje en de 7 kristallen Bollen*). Hij stond op het punt om de voorbereidingen voor een nieuwe opgravingscampagne af te ronden...

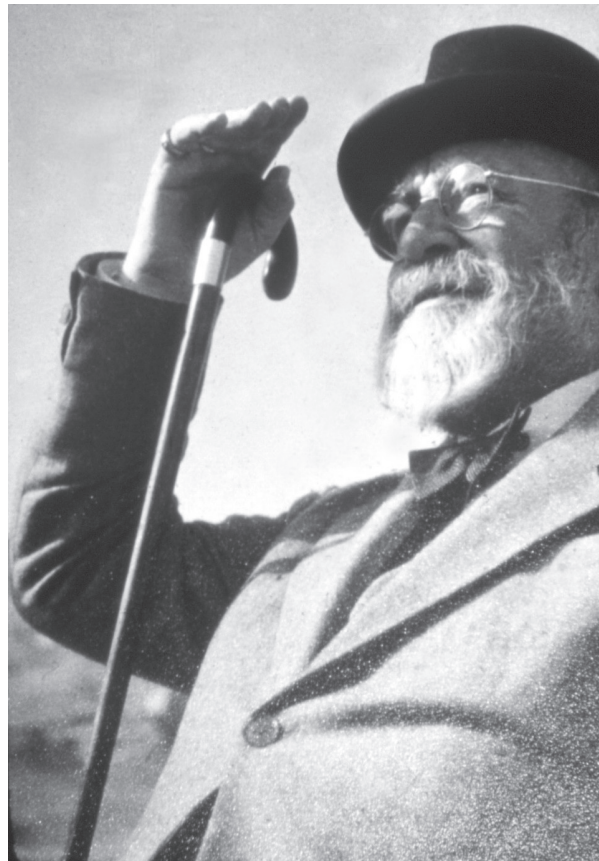

Fig. 10. Thebe, 14 februari 1946. Jean Capart gefotografeerd door Alban.

Eindnoten

¹ De hier aangehaalde uittreksels uit briefwisseling komen voornamelijk uit de volgende bronnen: Archieven van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Brussel) / dossiers 1043 en Briefwisseling; Archieven van het Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth (Brussel) (= AEGKE) / dossiers Capart (Jean), Farouk (Roi), FNRS, Fouilles [1937], Fouilles 1938, Fouilles 1939-1940, Fouilles 1945-1946, Ministères belges, Naus (Henri) en van de Walle (Baudouin); Archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Brussel)-Diplomatieke archieven / dossier AF 10, 1901-1909; Archieven van het Koninklijk Paleis (Brussel)-Privé secretariaat Albert-Elisabeth / dossier n° 677 en Secretariaat Elisabeth / dossier n° 206. Dit citaat en alle volgende zijn vertaald vanuit het Frans.

² Over het leven en de carrière van Jean Capart, zie ondermeer: A.-M. en A. Brasseur-Capart, *Jean Capart ou le rêve comblé de l'égyptologie*, Bruxelles, 1974; F. Mairesse, *Le "Système Capart". L'art de penser et gérer les musées*. Mémoire, Bruxelles, 1994. Zie ook de publicaties van de auteur: J.-M. Bruffaerts, « Une reine au pays de Toutankhamon », *Museum Dynasticum* X, 1998, p. 3-35; Id., « Destins égyptologiques croisés : Alexandre Moret et Jean Capart », in M.-C. Bruwier (red.), *Livres et archives de l'égyptologue Alexandre Moret (1868-1938) à Mariemont*. Catalogue d'exposition, Morlanwelz, 2000, p. 11-17; Id., « Un mastaba égyptien pour Bruxelles », *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire* 76, 2005, p. 5-36; Id., « Les coulisses d'un voyage royal. Le roi Albert et la reine Élisabeth en Égypte avec Jean Capart (1930) », *Museum Dynasticum* XVIII, 2006, p. 28-49; Id., « Capart-Warocqué: une amitié manquée », in C. Derris en L. Delvaux (red.), *Antiquités égyptiennes au Musée royal de Mariemont*, Morlanwelz, 2009, p. 39-48; Id., « Les fouilles archéologiques belges à Héliopolis. La campagne de 1907 (Jean Capart) », in M.-C. Bruwier-A. Van Loo (red.), *Héliopolis*, Bruxelles, 2010, p. 35-38; Id., « Jean Capart et la reine Tiye, la "Joconde du Cinquantenaire" », *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire* 80, 2009, p. 5-20; E. Warmenbol en J.M. Bruffaerts, « L'égyptologue Jean Capart entre religions et laïcités (1895-1911) », in: *L'école bruxelloise d'étude des religions: 150 ans d'approche libre-exaministe du fait religieux*, Bruxelles 2012, p. 99-128.

³ De Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst te Brussel worden in 1912 herdoopt tot Koninklijke Musea van het Jubelpark en in 1929 tot Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

⁴ Over de ontwikkeling van de Egyptische afdeling van het Jubelparkmuseum, zie: B. van de Walle, L. Limme, H. De Meulenaere, *La collection égyptienne. Les étapes marquantes de son développement*, Bruxelles, 1980.

⁵ J. Capart, « Prophéties ou rêveries ? », *Chronique d'Égypte* (= *CdE*) XII, 1937, p. 153-156.

⁶ Van 1903 tot 1929 bezet Capart de eerste Belgische leerstoel ooit in de egyptologie aan de Universiteit van Luik.

⁷ B. van de Walle, *La Chapelle funéraire de Neferirtenef*, Bruxelles, 1978.

⁸ Sinds 2004 Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth.

⁹ *Annex aan het Belgisch Staatsblad*, 14 december 1923, n° 788.

¹⁰ J. Capart, « Un conte que Schéhérazade n'a pas connu », *Revue des Conférences Françaises en Orient* IX, 1945.

¹¹ « Liste de partage des antiquités trouvées au cours des fouilles autorisées de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth à Cheikh Fadl (année 1924), 23 mars 1927 » : AEGKE / dossier Fouilles.

¹² J. Capart, « Rapport sur une fouille faite du 14 au 20 février 1927 dans la nécropole de Héou », *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* XXVII, 1927, p. 43-48; « Impressions de voyage. Une semaine de fouilles à Tell Héou », *Le Soir*, 16 avril 1927 en *CdE* II, 1927, p. 105-111.

¹³ J. Capart, « Rapport du directeur sur l'exercice 1926-1927 », *CdE* III, 1927, p. 1-8.

¹⁴ J. Capart, *Le Centenaire de la Belgique et les Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, in: *Editions Nationales du Souvenir*, Bruxelles, 1930.

¹⁵ J. Capart, *Journal*, 1930 (ongepubliceerd manuscript): Familie archief Brancart-Capart.

¹⁶ J. Capart, *Journal*, 1936 (ongepubliceerd manuscript): Familie archief Lambert-Capart.

¹⁷ J. Capart, « Un conte que Schéhérazade n'a pas connu », *op. cit.*, p. 10.

¹⁸ Onder andere: *Fouilles de El Kab. Documents. Livraison I - Livraison II - Livraison III*, Bruxelles, Editions de la FERE, 1940-1954.

¹⁹ J. Capart, *Les fouilles d'El Kab*, *op. cit.*

²⁰ Zie ondermeer: J. Capart, *Les Sept paroles de Nekhabit*, *CdE* XV, januari 1940, n° 29, p. 20-30.

Jean Capart, Pioneer of Belgian Excavations in Egypt

Jean-Michel Bruffaerts

At the end of the 19th century, Jean Capart (1877-1947), the founding father of Belgian Egyptology, plead his government to send a scientific expedition to Egypt to execute excavations. Under his impulse, two expeditions with very different objectives are carried out in Saqqara (1905) and in Heliopolis (1907). A third one in Nubia (1908) is cancelled at the very last minute. After this teaser, we have to wait until 1923 and the creation of the Fondation Egyptologique Reine Elisabeth (FERE) to initiate new projects. The FERE excavates in Sheikh Fadl (1924) and Tell Heou (1927) before setting sail to Elkab. Between 1937 and 1946, three campaigns are carried out in this part of Upper Egypt. It is the prelude for a Belgian presence on this site which is still continuing almost three quarters of a century later. This contribution focuses on the Belgian excavations in Egypt in the first half of the 20th century. Without minimizing the role of several anonymous persons that contributed to this adventure, it highlights the pioneering role of Jean Capart, the man who dreamt aloud to make Belgium the centre of the egyptological community.

جان كابار رائد الحفريات البلجيكية في مصر

جان ميشيل بروفارتس

في نهاية القرن التاسع عشر جاهد مؤسس علم المصريات البلجيكية جان كابار (١٨٧٧ - ١٩٤٧) حتى قررت الحكومة البلجيكية آنذاك إرسال بعثة علمية إلى مصر للقيام بحفريات أثرية ، على أثر تشجيعه قامت بعثتان - ذات أهداف مختلفة تماما - بالعمل في سقارة (١٩٠٥) وفي مصر الجديدة (١٩٠٧) بينما بعثة ثالثة تم إلغاؤها في آخر لحظة (١٩٠٨) ، بعد هذا الحافز المشجع كان لابد من إنتظار سنة ١٩٢٣ وقيام مؤسسة الملكة إليزابيت للآثار مع ظهور مشروعات جديدة . بدأت هيئة FERE بالتنقيب في « شيخ فضل » (١٩٢٤) و « تل حيو » (١٩٢٧) وذلك قبل التركيز على « الكاب » . ما بين ١٩٣٧ و ١٩٤٦ قامت الهيئة في هذا الركن من الصعيد بسلسلة من ثلاث حملات . هذه كانت المقدمة السعيدة لتواجد بلجيكي لا يزال نشيطا بعد مضي ثلاثة أرباع من القرن . المشاركة التالية تقوم بعرض نظرة سريعة فيما يخص الحفريات الأثرية البلجيكية التي تمت في مصر خلال فترة النصف الأول من القرن العشرين . بدون التقليل من الدور الذي لعبته مئات الأسماء التي أعطت شكلا لهذه المغامرة ، هذه المشاركة تسلط الضوء على الدور الريادي الذي لعبه جان كابار ، هذا الرجل الذي كان يحلم بصوت عال أن تكون بلجيكا مركزا عالميا للآثار .